
FORMOVÁNÍ SPOLEČENSKÝCH AKTIVIT DĚLNICTVA V PROSTŘEDÍ VELKÉHO MĚSTA V DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ

Mirjam Moravcová

V sociální struktuře města poloviny 19. století zaujímaly nedílné místo početné skupiny obyvatelstva, které stály mimo měšťanskou společnost. Na přímém jejím protipólu byli námezdně pracující, k nimž náleželi i řemeslníci, manufakturní a tovární dělníci. Z námezdně pracujících vrstev města však pouze dělníci vytvořili v průběhu své emancipace svébytný způsob života. Jeho významnou složkou, a lze říci i nejcharakterističtější, se stal život společenský a kulturní.

Společenský a kulturní život dělnictva se ve městech a ve velkých městech zvláště vyvíjel ve specifických podmínkách. Sociální bariéry vylučovaly dělnictvo z měšťanské a posléze i maloburžoazní a buržoazní společnosti. Mimo tuto společnost stály nejen nekvalifikované pracovní síly, nýbrž i kvalifikovaní manufakturní a tovární dělníci, ve své třídě hmotně i společensky nadřazovaní. Avšak sociální hranice se nedotýkaly pouze roviny společenské. Sociální stratigrafie městské společnosti se promítla i do plánu měst. Zejména ve velkých městech se dělnictvo soustřeďovalo do sociálně ohraničených obvodů a čtvrtí, v nichž žilo v různém stupni koncentrace spolu s ostatními nezámožnými vrstvami městského obyvatelstva. Stálý příliv pauperizovaných venkovanů a mobilita dělnictva v rámci města činily společnosti dělnických obvodů relativně nestabilními. Přes sociální homogenitu a také zpravidla vysoké soustředění obyvatelstva se v nich jen zvolna vytvářely sevřené lokální společnosti, jež jsou hlavními nositelkami tradic. Také ekonomické postavení a pracovní poměry dělnictva, které determinovaly jeho životní úroveň, ve svých důsledcích omezovaly možnosti a formy společenského a kulturního života a dávaly jim účelová kritéria. Realizace společenského života se soustřeďovala do krátkých úseků mimopracovní doby, do večerních hodin, na ne-

děle, svátky a na dny vyhrazené zábavám podle zvykových tradic jednotlivých profesionálních skupin.

Proces vytváření svébytného společenského života dělníků jsme sledovali při výzkumu Prahy, /1/ tedy v největším průmyslovém centru Čech, středisku českého národního života a také dělnického hnutí. Na příkladu právě pražského dělnictva se chceme zastavit u dvou otázek: 1. od které doby existoval společenský život dělnictva jako určitý vyhraněný model, 2. které proudy a inspirační zdroje se podílely na jeho formování.

V polovině 19. století pouze některé skupiny kvalifikovaného manuálního a řemeslnického dělnictva se určitými rysy společenského života odlišovaly od ostatních námezdně pracujících. Tiskaři kartounů, typografové a také rukavičkáři položili základ nových aktivit ve společenském životě širšími oborovými kontakty, které přesahovaly hranice města i země, a dále společenskoorganizačními zkušenostmi nabytými v prvých hospodářských zápasech. Také myšlenky českého národního hnutí zakotvily mezi některými skupinami dělnictva, zejména mezi typografy, tovaryši krejčovskými, mlynářskými a řeznickými.

Na počátku druhé poloviny minulého století navazovali však dělníci stále především na tradice lidových pražských zábav a obyčejů, které obohacovali obyčejovými zvyklostmi lokalit a regionů, z nichž přicházeli. Tedy nikoliv jen dělnické, nýbrž širší rysy lidové kultury charakterizovaly společenský život pražských dělníků této doby. Společenské a zábavní příležitosti skýtal především zábavy, veselice a slavnosti pevně vázané k výročnímu kalendáři, a tedy každoročně se opakující. K nejnavštěvovanějším náležely slavné pražské poutě: Josefská, emauzská, Markétská, Svatojánská, 20 Filipojakubská, Prokopská, masopustní a Anenské zábavy, řemeslnické slavnosti Slavník a Fidlovačka, Václavské a Havelké posvícení, výroční trhy. /2/ Některé z těchto slavností a zábav si trvale uchovávaly ráz spontánních veselí, jiné se stávaly záležitostmi převážně komerčními a diváckými, při nichž měly své místo nejen hudba, tanec a hodování /nákup pamlsků/, ale i pouťové atrakce, loutkové divadlo, hudební vystoupení a různé loterní hry. Takovou zábavou byla i "národní" slavnost - ševcovská

Fidlovačka. K oblíbeným patřily návštěvy pražských a předměstských tančírén, příležitostných i sezónních loutkových představení - např. vánoční jesle. /3/

Také ty společenské příležitosti, které se vázaly na zvykově kodifikované zábavy profesionálních skupin a jejichž hlavními aktéry se nezřídka stali tovaryši a dělníci, vycházely ze starších tradic řemeslnických cechovních oslav. Tradičně se dodržovaly např. bakus, slavený hlavně v pivovarech, vánoční koledování kalíšů, oslavy patronů řemesel a stejně i oslavy přijetí za tovaryše /tzv. společné spropitné/ a zvykové ceremoniály provázející některé pracovní úkony /např. zapalování cihlářských pecí/. /4/ I když některé z těchto zvyklostí se opakovaně konaly také v prostředí manufaktur a továren, kde se transformovaly a dostávaly nový, někdy již třídně motivovaný obsah, nebyly ještě projevem nového způsobu života.

Společenské a kulturní aktivity, jimiž se dělnictvo odlišilo od ostatních námezdně pracujících vrstev, postupně narůstaly. Rysy způsobu života, vázané zprvu na profesionální skupiny kvalifikovaného, zejména manufakturního dělnictva, se stávaly sociálně vymezenou záležitostí. I v Praze však trvalo více jak dvě desetiletí po vzplanutí buržoazní revoluce v roce 1848, než se manifestovaly jako dělnický projev. Na přelomu 60. a 70. let v době politického uvolnění po vydání spolkového a shromažďovacího zákona /15.11. 1868/, v době rozkvětu národního, politického a společenského života Prahy, daly tyto nové společenské aktivity spolu s adaptovanými zvyklostmi tradiční lidové kultury vzniknout bohatému společenskému životu dělníků.

V sociálně a třídně determinovaném modelu společenského života dělnictva poslední třetiny 19. století se tedy promítaly dva proudy. Prvý vycházel z živelně vzniklých tradic, druhý se vázal k uvědomělým společenským postojům a aktivitám.

Základnou živelně formovaného způsobu života byly lokální společnosti dělnických obvodů. Zde v mnohočetných kolektivech se mísily stávající pražské tradice se zvyklostmi, jež si přinášeli příchozí, a to opakovaně v každé dělnické generaci. Vzájemné prolínání obou tradic vedlo ke splývání a variačnímu obohacování

pražských zvyků, velice zřetelnému např. nejen v textech, ale i ve smyslu /obsahovém významu/ koled. Působilo však také při prodlužování životnosti typicky pražských zvyklostí a zábav; např. jeselské hry se udržely v prostředí některých pražských dělnických předměstí déle než v sociálně stejném prostředí historického města.

Společenský život lokálních společností se nevytvářel ovšem pouze na tradičních základech. Působily na něj i soudobé společenské proudy a také vlivy profesionálně stavovské. K živelně vznikajícímu společenskému života dělníků nedílně náležely debatní kroužky v hostincích, večerní setkání žen na dvorcích, nedělní návštěvy zahradních restaurací, výlety za město. /5/ Oblíbeny byly taneční zábavy i zábavy spojené s produkcí periferních zpěváků a hudebníků v lidových hostincích. Četné posluchače nacházeli pouliční hudebníci a zpěváci s repertoárem kramářských písní a satirických popěvků. Také dechová pochodová hudba, ať hraná vojenskými kapelami či hudebníky při pohřebních průvodech, vzbuzovala trvalou pozornost. V nestabilizovaných lokálních společnostech dělnických obvodů se ovšem vytvářely i některé negativní jevy lidového společenského života. Takovými bylo 22 např. lidové frajerství či pepictví části dělnické mládeže /6/ vedle dalších.

V živelně formovaném "lidovém" společenském životě lokálních společností dělnických obvodů se druhotně projevila určitá místní specifika. Vznikala především v závislosti na profesionální a sociální skladbě obyvatelstva a také v závislosti na jeho místním původu. Nalézala výraz nejen ve formách společenského života /v místních slavnostech, v zábavách mládeže, koledních zvycích atd./, nýbrž také ve způsobech vnějšího vystupování, v nichž se odráželo i vytvářející se lokální povědomí. /7/ Soubor jevů živelně formovaného způsobu života odlišil Podskaláka od obyvatele Františku, Žižkováka od dělníka holešovického a libeňského, vedle dalších.

Formy živelně vznikajícího společenského života, které v pozitivních projevech zachytily dělnictvo jako celek, nalézaly nejširší

ohlas zejména u nekvalifikovaného a sezónního dělnictva, především toho, které přicházelo z venkova.

Nejvlastnějším projevem nového svébytného společenského života dělnictva se však staly aktivity vázané na činnost v odborových a vzdělávacích spolcích, tedy na uvědoměle společenské postoje. Právě těmito aktivitami se dělnictvo odlišovalo od ostatních námezdně pracujících a vytvořilo protiváhu společenským aktivitám měštanským. Od přelomu 60. a 70. let se stával spolkový život nejcharakterističtější dělnickým projevem; zasahoval v podstatě do všech stránek života dělníků. Zcela zásadně ovlivňoval však jejich společenský život. Na obsahově široce pojatou spolkovou činnost, neodlučitelně spjatou s politickým programem dělnictva, se bezprostředně vázaly i nové společenské a kulturní projevy. K hlavní společenské činnosti spolků náleželo v oblasti vzdělávací zakládání spolkových čítáren a knihoven, pořádání osvětových přednášek a učebních kurzů /např. technického kreslení, cizích jazyků, rétoriky atd./. V oblasti společensko-agitační k ní patřilo organizování manifestačních setkání a spolkových oslav. V oblasti zábavní připravovali členové spolků pěvecko-recitační akademie, taneční zábavy, plesy, věnečky, výlety vedle dalších. /8/

Vrcholnou formou spolkové společenské aktivity se stala kulturní práce v rámci samostatných kulturních odborů spolků. Dotýkala se pěvecké, hudební a dramatické amatérské činnosti. Na konci 60. let již několik roků pracoval Zpěvácký spolek pražských typografů, který vystupoval i v pražských restauracích. Od roku 1869 působily pěvecké a divadelní skupiny svépomocného spolku Oul, mezi něž náležel i dívčí vokální sbor. /9/ Také členové Malostranské dělnické besedy a Smíchovské besedy se na počátku 70. let věnovali sborovému zpěvu a deklamaci. Členové Dělnické besedy v Karlíně pořádali dokonce výuku elementárních základů hudby a zpěvu. V následujících letech navazovaly na tuto kulturní práci další dělnické spolky. Na pěveckou a hudební amatérskou činnost spolků se pak vázal i vznik nové hudební formy, masové písně. /10/

V 60. a na počátku 70. let se dělnický spolkový společenský život opíral o tři inspirační zdroje. V ideové sféře navazoval na myšlen-

ky soudobého socialistického hnutí a na pokrokové tradice české národní kultury. V oblasti organizačně společenské vycházel z vlastních zkušeností, které sahaly až k pokladničním spolkům manufakturního a řemeslnického dělnictva, ze soudobých společenských aktivit české pražské společnosti, a také z tradic českého národního hnutí 40. let 19. století. Např. stolové společnosti, pro dělnickou Prahu typické, byly logickým pokračováním českých spolků, v nichž se v době předbřeznové scházeli z podnětu české radikální inteligence dělníci a řemeslníci. Také hluboce zakotvený vzdělávací program dělnických spolků se váže zřejmě k těmto tradicím. Vycházely z nich např. i rozsáhlé demonstrativně pojímané pietní akty při pohřbech členů dělnických spolků.

Ty společenské aktivity, jimiž se dělnická avantgarda a některé profesionální skupiny kvalifikovaného dělnictva veřejně prezentovaly před ostatní městskou společností, nalézaly pak vzory ve společenském životě pražské maloburžoazie a buržoazie. Dělnické pleasy, hudební a recitační akademie, ale stejně i slavnosti svčení praporů dělnických spolků vedle dalších, zařazené na konci 60. let do společenského života dělníků, napodobovaly vnější formou obdobné zábavy a akty maloburžoazních vrstev a české inteligence, jejich obsah však dělnictvo podřizovalo vlastním potřebám a politickým cílům. Např. i slavnosti vánočních stromků - tedy spolkové vánoční dětské nadílky - nejenže měly v programu zařazené i sociální poezii, sociální a dělnické písně, ale byly zahajovány také proslovy o historii a sociálním významu dělnictva. /11/

23 Nositelem spolkových aktivit dělnického společenského života byly nejpokrokovější skupiny dělníků. Na přelomu 60. a 70. let zakotvily tyto aktivity zejména mezi typografy, dělníky strojírenského průmyslu a mezi řemeslnickým kvalifikovaným dělnictvem. Jejich prostřednictvím pronikaly do širších vrstev. I přes určitý útlum a omezování, která přinesl hospodářský a politický vývoj 70. a 80. let, trvale získávaly místo v životě dělníků. Na konci 19. století byly již závazným dělnickým projevem.

Spolkové společenské aktivity a živelně vznikající tradice, které spoluvytvářely svébytný společenský a kulturní život dělnictva, se ovšem nevyvíjely nezávisle na sobě. Navzájem se ovlivňovaly a pro-

stupovaly. Některé z tradičních lidových a profesionálních zvyklostí byly vřazeny do společenského života spolků a spolky se posléze staly i jejich hlavními organizátory. Tak např. masopustní zábavy, bakus a další se staly záležitostmi zábav spolkových. Naopak aktivity původně spolkové, např. pořádání výletů, vánočních nadílek, sylvestrovských zábav, se uskutečňovaly i v rámci stolových společností a neformálních skupin. Spolkové aktivity ovlivnily i růst individuální vzdělanosti a kulturní úrovně dělnictva. Vzájemná vázanost obou proudů, spočívající především v jejich nositelích, se promítala v šíři společenského života dělníků, který se v obsahu a také některými formami odlišil od společenského života maloburžoazie a zejména buržoazie.

Vzhledem k výše položeným otázkám možno závěrem konstatovat:

1. Svěbytný společenský život dělnictva se jako určitý model počal vyhraňovat na přelomu 60. a 70. let.

2. Nové formy ve společenském životě dělnictva, vázané na spolkovou činnost, zachytily nástup znovu zesílené intenzivní společenské aktivity české buržoazní a maloburžoazní společnosti, která se váže ke konci 60. let 19. století.

3. Společenský život dělnictva poslední třetiny 19. století se formoval na základě uvědomělých aktivit a živelně vzniklých forem. Oba proudy se vzájemně ovlivňovaly a v některých projevech i přímo na sebe navazovaly.

4. V souvislosti se zformováním svěbytného života dělnictva došlo ve společenském životě Prahy ke dvěma zásadním proměnám: - V prostředí velkého města se mísily různé regionální vlivy s tradicemi pražskými. Živelným procesem vznikala sociálně deteminovaný "lidový" model způsobu života, vytvořený integrací regionálních a místních tradic. Jejich adaptací v novém sociálním prostředí se vytvářela nadregionální česká lidová městská kultura. Dělnictvo se v tomto živelném procesu stalo její hlavní silou. - Nové společenské aktivity, spjaté především s uvědomělou prací dělnické avantgardy, vytvořily protiváhu společenským bariérám maloburžoazní a buržoazní společnosti. Cílem dělnictva se stalo nikoli proniknout do těchto společností, nýbrž vybudovat si vlastní prostředí a společenský život. Prostřednictvím své společnosti se

dělnictvo účastnilo i českého národního života. Tak k němu přistupovalo i na přelomu 60. a 70. let /např. při pokládání základního kamene Národního divadla, Husových oslavách ad./ i v letech devadesátých/ jak dokazují např. přípravy Národopisné výstavy československé/. Tak postupovalo nejen dělnictvo sociálně demokratické, nýbrž i to, které podléhalo mladočeským vlivům.

Proces formování svébytného společenského života jako součásti způsobu života dělníků jsme prokázali v prostředí Prahy. Naším cílem je sledovat tento proces i v dalších městech, a také v Plzni.

Poznámky

/1/ Závěry výzkumu jsou shrnuty v kolektivní práci Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848-1939. Academia, Praha 1981. O společenském a kulturním životě dělníků v 2. polovině 19. století pojednává pět kapitol. Periodizace způsobu života dělnictva včetně života společenského se dotýká kapitola Pražské dělnictvo /kolektiv tří autorů, s. 5-33/. Městských a vesnických zdrojů společenského života dělníků v Praze si všímá kapitola Proces emancipace dělnictva v první polovině 19. století /A. Robek, s. 34-51/. Formám a obsahu společenského a kulturního života jsou pak věnovány samostatné kapitoly: Společenský život dělnictva v Praze /O. Skalníková, s. 52-84/, Zpěv pražského dělnictva /J. Markl, s. 85-106/ a Děti, jejich volný čas a hry /VI. Scheufler, s. 136-151/.

/2/ H. Laudová, Pražské tradiční lidové slavnosti a zábavy, in: Etnografie dělnictva 7, Praha 1977, s. 67-83 /Národopisná knihovna 17, tisk ÚEF ČSAV/; J. Scheuflerová, Slamník a Fidlovačka v dobových zprávách periodického tisku druhé poloviny 19. století, tamtéž, s. 118-268; A. Robek, Společenský a rodinný život pražských dělníků v první polovině devatenáctého století, in: Etnografie dělnictva 4, Praha 1975, s. 76-90 /národopisná knihovna 13, tisk ÚEF ČSAV/.

/3/ A. Robek, Společenský a rodinný život ..., l.c. s. 91-116; Dějiny českého divadla II, Academia, Praha 1969, s. 194.

/4/ A. Robek, Společenský a rodinný život ..., l.c. s. 116-160; týž, Proces emancipace dělnictva v první polovině 19. století, in: Stará dělnická Praha, l.c. s. 39-42; K. Novotný, Slučovací snahy pokladničních spolků pražských tiskařů kartounu ve 30. a 50. letech 19. století, in: Etnografie dělnictva 8, Praha 1977, s. 51 /Národopisná knihovna 18, tisk ÚEF ČSAV/; O. Skalníková, Společenský život dělnictva v Praze, in: Stará dělnická Praha, l.c. s. 72-73.

/5/ O. Skalníková, Společenské vztahy v pražské dělnické čtvrti na rozhraní 19. a 20. století, in: Etnografie dělnictva 1, Praha 1974, s. 107, 116 /Národopisná knihnice 10, tisk ÚEF ČSAV/.

/6/ M. Moravcová, Oděv pražského dělnictva, in: Stará dělnická Praha, l.c. s. 238-240.

/7/ A. Robek, Emancipační procesy v českém dělnictvu jako předmět etnografického studia. Slovenský národopis 28, 1980, s. 196-197.

/8/ P. Vrbová, Ke vzniku a charakteru zv. dělnických besed v šedesátých letech 19. století v Praze. Československý časopis historický 5, 1957, s. 129; O. Skalníková, Úloha vzdělání v pražských dělnických spolcích /II. pol. XIX. stol./, in: Etnografie dělnictva 6, Praha 1975, s. 91-127 /Národopisná knihnice 16, tisk ÚEF ČSAV/; táž, Společenské vztahy ..., l.c. s. 118-127; J. Fléglová, Ke společenskému životu pražského dělnictva na konci 19. a v prvních letech 20. století, in: Etnografie dělnictva 5, Praha 1975, s. 14-19, 29-32 /Národopisná knihnice 14, tisk ÚEF ČSAV/; J. Svobodová, K činnosti karlínské stolové společnosti příznivkyň Odborového spolku kovodělníků. Český lid 63, 1976, s. 135-151.

/9/ J. Bavorský - V. Petr, Přehled činnosti dělnictva českého. Práce, Kalendář dělnický na obyčejný rok 1871. Praha 1970, s. 132.

/10/ J. Markl, Zpěv pražského dělnictva, in: Stará dělnická Praha, l.c. s. 85-105.

/11/ M. Moravcová, Slavnosti vánočního stromku /1842-1900/. Český lid 63, 1976, s. 65-72.